

TERMÉS

A debreceni Basahalom históriája

Debrecen városának kevés műemléke van. Ami mégis akad, legkorábbról a XVIII–XIX. század fordulójáról, de még inkább a múlt század derekáról származik. Ha valahol, akkor itt, Debrecenben mondható el, hogy a régmúltról inkább a *helynevek* vallanak, amelyekből gondos nyelvészeti, történeti, művelődéstörténeti, néprajzi elemzéssel hiteles képet tudunk alkotni akár Debrecen középkori életéről is.

Ilyen beszédes, a történelem eseményei felől bőséges információkkal szolgáló helynév a debreceni *Basahalom* neve. Basahalom vagy hozzá hasonló, sokszor származék helynév, igen sok helyen található. Hogy csak néhány távoli, dunántúli példát említsék: *Basa-halom* Balatonszabadiban; *Basadomb* Bocföldén; *Basa-sírja* Bakonyán, az egykori török temetőben lévő mesterséges földhányás; *Basa-lak* Balatonendrén, állítólag egy bizonyos Csige nevű török basa építette; *Basa-kút* Csurgón, Ibrahim pasa építette 1600 táján, *Basaré*t Gordisán, hódoltság kori területnév; *Basamalom* Pécsen, régi malomhely, a basák mulatóhelye; *Basa-kút* Becsvölgyén, a török basa innen vitette a vizet Kanizsára, sóval fizetett érte; *Basa út* Csörnyeföldön, valamikor itt vágta le egy basa fejét egy kanász, akit aztán a király bőkezűen megjutalmazott; *Basa-kút* Korpavárott, a róla szóló történet talán azonos a csörnyeföldivel, mert arról szól, hogy itt, ennél a kútnál vágta le egy basa fejét az Inkey báró kanász öse, akit aztán a király bőségesen megjutalmazott, hatalmas birtokot adományozott neki stb., stb. Közülük azért választottam ki a debreceni *Basahalom* nevét, mert minden más névnel jobban beleivódott a köztudatba és hovatovább Debrecen és az oly sokat vitatott debreceniség egyfajta jelképévé nőtt.

A debreceni népnyelv különösebben nem magyarázza a halom nevét és *Oláh Gábor* tanulmánya szerint is a *dombok* között sorolták föl.¹ A régészek *őshalomnak* tartják, amelyekből elég sok található Debrecen egykori „nagy” folyója, a Tóció partján. A Basahalom ezeknek a Tóció-melléki halmoknak az egyik legnagyobbika és mindenképpen a legnevezetesebbike.² *Zoltai Lajos* 1906-ban meg is ásatta és ahogy számos közleményében közreadta, hét méter mélyen, egy eredetileg fával fedett, de kifosztott sírban egy kinyújtóztatott vázat talált, minden melléklet nélkül. Pedig feltehetőleg az előkelő halott mellé gazdag mellékletegyüttest temettek el.³

¹*Oláh Gábor*: A debreceni nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 26. Bp. 1906. 22. old.

²*Zoltai Lajos*: Debreceni halmok, hegyek egyéb mesterséges és természetes emelkedések úgymint: laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és háta a város határában, valamint külső birtokain. Debrecen, 1938. 13. old.

³*Zoltai Lajos*: Ásatások a Basahalmon. Debrecen V. 1906. 10. szám; *Uő.*: Debrecen sz. kir. város Múzeumának régészeti ásatásai az 1906. évben. Képekkel. Múzeumi és Könyvtári Értesítő I. 1907. 14–39. old. – *Vö.*: *Sz. Máthé Márta*: Debrecen vidékének története az őskorban. *Szendrey István* (szerk.): Debrecen története I. 1693-ig. Debrecen, 1984. 43. old. „Zoltai első munkája a hírneves Basa-halom feltárása volt 1906-ban... bár Zoltai biztos volt benne, hogy valamely népvándorlás kori gazdag harcos sírját lelte meg... de a sír tájolása és a lelőköriülmények arra utalnak, hogy a késő rézkorban a keleti sztyeppékről ideszármazott, *gödörsíros kurgánok* népének nevezett kultúra halottját temették a halom alá.” Vagyis, a Basahalma valós őshalom, mesterségesen emelt rézkori temetkezési domb. Azok a vélekedések, hogy ekkor és ekkor hordták össze, minden bizonnyal az időnkénti, alkalm szerű magasztásokat jelzik.

A Basahalom. Zoltai Lajos rajza 1906 tájáról.
 Megjelent Zoltai Debreceni halmok, hegyek... (1938) 10. oldalán.

Ezzel szemben a helytörténészek, egykorú vagy csaknem egykorú forrásokra hivatkozva azt állítják, hogy a Basahalmát a Debrecent behódoltató *Rusztán* török nagyvezér hordatta össze a környékbeli jobbágyokkal.⁴ Vagyis, hogy a Basahalma nem „óshalom”, hanem XVI. századi készítmény.

Ami most már a halom nevének eredetét illeti, úgy is magyarázható, hogy a halmot rakató Rusztán basától származik. Azonban ezzel a lehetőséggel szinte senki se számolt, hanem azzal magyarázták a halom nevét, hogy az több ízben volt pasák-basák tartózkodási helye. Zoltai egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Basahalom neve abból a tényből származik, hogy „a Debrecen alatt táborba szállott seregek vezéri sátrai e halmon állottak.”⁵ Zoltai ezzel kapcsolatosan Debrecen első történetírójára, a krónikaíró *Bartha Boldizsár*ra hivatkozott, mondván, hogy erről, tudniillik a Basahalom illetén funkciójáról *Bartha Boldizsár* krónikája szól először (1666.).

A Basahalom néveredeztetésénél azonban nem szabad az általánosságnál maradnunk. A Basahalmon két különösen neves, a város, sőt, az ország életében nagy jelentőségű „találkozás” zajlott le. 1629-ben itt, a Basahalmán találkozott *Bethlen Gábor Murteza basával* és folytattak nagy jelentőségű tanácskozást Erdély, Partium és Bethlen Gábor jövőjét illetően. Bármily jelentős is volt azonban ez a tanácskozás, annyira nem ivódott be a köztudatba, hogy erről a találkozásról, illetve *Murteza basáról* neveztek volna el a halmot. Sokkal inkább az 1660-ban itt táborozott *Szejdi basáról*, ahogy ezt a város történetének múlt század végi monográfusa, *Szűcs István* is állítja, vagy ahogy a város helyneveivel elsőként foglalkozó *Balkányi Szabó Lajos* is oly gondosan leírta.⁶ *Szűcs István* is, *Balkányi Szabó Lajos* is *Bartha Boldizsár* krónikáját használta forrásként, illetve végső soron mindannyian *Szalárdy János* *Siralmas* krónikáját (1662). Mint köztudott, *Szejdi pasa* 1660 tavaszán megtorlandó II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű törökellenes hadjáratát és a vele tartó hajdúkat, valamint Debrecen városát is; Várad felé törve, miután Szoboszlót feldúlta, a lakosokat kardélre hányta, a menekülők után vetette magát. A Szoboszló és Debrecen között utolért menekülőket is legyilkolva (innen a hely neve: Vérvölgy), Debrecen alá ért. Sátrát halmunkon vonatta fel és innen küldte csapatait a környék pusztítására, valamint követeit Debrecenbe a főbíróért és a szenátorokért, miután hódoló „leibemenések”-ből hazaengedte őket.

A debreceniek – élükön *Dobozi István* főbíróval – tudtak *Szejdi „mozgásáról”*, Szoboszló elpusztításáról; útjának minden mozzanatát feszült figyelemmel kísérték és már csak segítség reményében is mindenről tájékoztatták a várad kapitányt, a királyi seregeket II. Rákóczi

⁴Zoltai Lajos: Debreceni halmok, hegyek... 13. old.

⁵Uo.

⁶*H. Fekete Péter*: Hajdúszoboszló és a Hajdúság pusztulása 1660-ban. II. kiadás. Hajdúböszörmény, 1960. – Vö.: *Szűcs István*: Szabad királyi Debreczen város történelme. II. kötet. Debreczen, 1871. 338–349. old; *Balkányi Szabó Lajos*: Debreczen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szönyormozási magyarázata. Debreczen, 1865. 9–10. old.

György felbomlófélben lévő seregének vezetőit. Sőt, fel is készültek a félelmes Szejdi látogatására; előre sütöttek kenyereket, összehordattak sokféle élelmiszert, fegyvert, drága anyagokat, mindenekelőtt posztót, hogy amikor Szejdi megérkezik, kéznél legyenek az ajándékok, hogy el lehessen velük háritani Szejdi és csapatai bejövetelét a városba. Mert, ha akkor még személyes tapasztalatból nem is, de más városok „megüléséből” tudták, hogy mit jelent a városba való bejövétel, mit jelent a sarc, a szabad rablás, az anyagi és erkölcsi értékek tönkretétele, elrablása, a pusztítás, a kínzás, gyilkolás. A debreceni tanács, a főbíró, a lakosság is úgy vélte, hogy az ajándékokkal sikerül a várostól távol tartani Szejdit és katonáit, bár a veszély nagyságáról is meg voltak győződve. A dolgok azonban nem a reményeknek, a bizakodásnak megfelelően alakultak. Hogy hogyan, miként, üssük fel az ősforrást, *Szalárdy János* krónikáját: „Szoboszló városát is azért mind kastélyostul hamuvá tévén, ottan egész táborával Debrecenhez, az Tóóc vize mellé szállott vala, hogy ott táborát is, míg a hajdúságnak megrontása derekasan végbemenne, megnyugtatón. Az debreceni tanácshoz pedig fortélyt fogott vala, s azzal kezdé vádolni: Rákóczi fejedelem hadait ők fogadnák, városokban tartanák, táplálnák, pártjokat tartanák, magát is a pártos Rákóczi fejedelmet a törökök közül való minden hírekkel éltetnék, és így hatalmas császárnak a fényes portájának árulói volnának. Tőle azért nagy sok becstelenséggel és gyalázzal illetetnek vala. Kik noha előtte magokat eléggé hiteltre méltó okokkal mentettnék, de hogy csak azon igyekeznek a kegyetlen hatalmas ember, mentül nagyobb sarcon szabadulhatnának, minden mentségek csak haszontalan vala. Ki a bírónak tizenkét polgártársaival tizenhárom hegyes karókat faragtatott, s azokat akkori bíró, Dobozi István becsületes jámbor ember háza előtt feltámogattatott, őket arra kényszeríteti vala, ki-ki abban egyet maga hátán az ő sátorához kihurcolván, húzván-vonván örök emlékezetre, mind a tizenháromat azokba belévonatni és satora előtt feltámogattatni akarná. Mellytül ha megmenekülni akarnának, rájuk százezer tallér készpénz-summát, néhány száz szekér kenyeret, lisztet, árpát, minden élést, sok számú vég posztókat kíván vala. A tanács és a város lakosi, egyéb benne nem lehetne, látván, végre nagy nehcezen nyolcvanezer tallérokban, néhány szekér posztóban, mindenféle nagy sok szekér élésekben neki megsarcolni kényszerítették vala, mellynek nagyobb részét, kinek-kinek értékét a lakosok közül hittel kikeresvén, mindjárt meg is fizetnie kellett vala, és ekképpen a tanácsnak szabadulást nyerne. Úgy, hogy mindenestül százezer talléroknál többre menne a keresztyén városbéliék sarcok.”⁷

Szalárdy azonban nem Debrecen-történetet írt, hanem siralmas magyar krónikát. A megsarcoltatás keserves mozzanatairól nem számolt, nem is számolhatott be részletesen. Ezt a munkát négy évvel később Debrecen akkori főbírája, az 1660-ban esett dolgokról a szemtanú hitellességével és aprólékosságával *Bartha Boldizsár* végezte el. Bartha Boldizsár krónikájából csak a végkifejlet azon részleteit idézzük, amelyekből leginkább kiviláglik a helyszín, a Tóóc-melléki halom fontossága. Bartha többek között ezt írja: „A török tábor annakokáért a Hortobágy mellől megindulván, száll Szoboszlóhoz a Kösély mellé szerdán, az 28. Ápr... Két napot Szejdi azon helyben Szoboszló alatt hevervén, az hada minden környékséget felpredált és hamuvá tett... Harmad napon ismét, úgy mint pénteken, megindul azon helyről minden hadaival, jön Debrecen alá die 30. Ápr. Innen belől bírák uraimék egynehányad magokkal a táborhelyre, a Pasahalomig eleiben mennek, ott a földre löstök arca borulván, tisztességet téznek neki. Annakutána a táboron lévő urakat, pasákat külön-külön megkeresvén, ajándékozták. Itt benn pedig a várason elkészítve tartanak minden élést, úgy mint szekér kenyereket, egynehány szekér abrakot, szénát, fát, jeget, tyúkot, lúdat, tarhót és egyéb minden konyhájára kellő eledeleket (öreg marhán kívül, kikkel már bővülködtek) kiket mind estig hortanak nékik... A táborban megszállások után ismét másod nap, mikor azon rendelt gazdálkodást szorgalmatosan kiszolgáltatták volna: Szejdi pasa hivatja nagy-nagy hirtelenséggel szombaton reggel, die 1. May., a bírót egynehány magával, kik nagy engedelmisséggel készek a kimenetre, elrejtett titkos mérges fullánkját és gonosz szándékát a pasának senki eszébe sem vehette. Azonban a pasa hóhér szolgálai a várasban karókat faragtat, készítettek, kiket magok a hóhérok kivívén készen várják a meglétt ok nélkül való sententiának kimondását. Megállattá azért a pasa a satora előtt a bírákat, mint mézarszéken a bárányokat, fog reájok méltatlan fortélyokat, hogy hamisak voltak volna hódolásokban, hűségekben, minden dolgokban, kikért méltók volnának, hogy magok (tudni illik a bírák) felkaróztatnának, a váras népe elrabolhatnák, jószágá felpredáltatnák, a váras tüzzel megégettetnék. E sententia kimondás után azért készek a janicsárok és

⁷*Szalárdy János*: Siralmas magyar krónika. Bibliotheca Historica. Bp. 1980. 541–542. old.

hóhérok az executiora. Némely része fut nagy sebességgel a város felé, kik a város kerítésén kívül levő egy istállót mindjárt felgyújtanak, a többi a város kerítését körös környül állja, hogy sem kicsiny, sem nagy városbeliek közül el ne szaladhasson, nagy vigyázással őrzik. Akik pedig a pasa mellett megmaradtak, a bírákat kötözik, készítik a felkarózásra, némelyeket már vettek-teknek is, kinek-kinek vállán lévén a maga veszedelmére készítettet karó. E szoros ígnyben nem reménykedésre nyújt valami orvosságot a bírának, mondván: Im nem tekintem a ti hamisságokat, megkegyelmezek mind néktek, mind a városnak, adjatok harminc ezer tallért. Kire mondanak a tolmács által, nem adhatunk, nekünk nincsen. Mond a pasa a másodikban hatvanezer adjatok. Kire mondván a bírák, valahová teszen valamit cselekszik velünk az hatalmas pasa, de mi nem adhatunk. Mond harmadikban: Semmiképpen különben meg nem maradtok, hanem adjatok háromszázezer tallért, de ha nem, a megmondott veszedelem esik rajtatok. Ígírnék az értékek szerint valamit, de a kívánsághoz képest csak semmit. Előle a jancsárok mindjárt elragadták és őrizet alatt a városra béhozták. E szomorú dologba még a város semmit nem tud, bíró uram mindjárt tanácsot hívatta, hová tiszteletes debreceni prédikátorokat, Komáromi György és Batori Mihály uraimat felhívják, kikkel jelen voltak, Tornai István a Tiszán innen lévő csesziáknak akkori püspöke és Nógrádi Mátyás uraim... Más módot kellene szükségképpen keresni, mely ez volt, hogy a városban lévő minden ember, házigazda, lakó és jövevény megesküdjék hiti szerént adja elő minden pénzét, aranyát, eszűstít, valamivel bír s keze alatt legyen, mert mind abból is kétséges, hogy fele sem telhetik ki ez nagy sartznak.⁸

Bartha aztán a sarc behajtásának részleteiről ír nagy részletességgel, illetve arról, hogy a lakosság legnagyobb odaadó erőfeszítése ellenére sem sikerül a követelt sarcot összegyűjteni. Egymást érik a tanácskozások, a basához küldött könyörgő küldöttségek, mindhiába: a sarc nem gyűl, a basa nem enged, a behajtás ellenőrzésére beküldött jancsárok elkezdik a kegyetlenkedéseket, kínzásokat.

„Látván a törökök a pénznek szaporátlan gyűlését, azon napon kilenc öreg embereket hajtának a bulyok pasának (kik hóhéroknak mondatnak) a bíró uram házához, (mivel azok ott voltak szálláson) ott azon embereket, úgymint Tatár Demeter, Kormán György, Fodor Tamás, Szappanos Dávid, Péter Gáspár, Király János, Solyom István, Hentes István és Balyk Mihály uraimat, egy hosszú láncra torkuknál fogva összefűzik és magok őrizetek alá fogják.”⁹ A túszedéssel se tudtak eredményt elérni, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy minden vagyonából kifosztották a lakosságot, nem volt már miből adni. De a bírák is „megkeményítették magokat” és elhatározták, hogy az összegyűlt pénzzel, drágaságokkal „életre vagy halálra kimenjenek, esedezenek azon, hogy elégednek meg azzal már akit adhattak volna, kinek száma már felment harmincezer tallérokra”, de kimenvén a halomból, mégcsak a basa elé se engedték őket. Vissza kellett jönniük, vállalniuk kellett a további megpróbáltatásokat. Nem is kellett sokáig várakozniuk, mert hamarosan befogták a város vezetőit és a Bulyok pasa szállására vitték őket, ahol is aztán: „vékonyserő gyeploket hoznak, kikkel kezeket bokában hátra kötözik, ketten-ketten szorongatván kezeket. Kik legkegyetlenebbül voltak megkötözve öten voltak. Első maga bíró uram, úgy mint Dobozi István uram, második Biczó István uram, harmadik Csóka Péter uram, negyedik Széles István uram, ötödik Szabó György uram. E kötözésben öt avagy hat óráig lévén, úgy megdagadoztak s annyira elsanyarodtak, hogy inkább kívánnak kezek által akárminémű halállal meghalni s ez elszenvedhetetlen sanyaruságnak véget vetni, de sem a kívánt halál nem adatik, sem a sanyaruság nem könnyebbítettik, sőt óráról-órára nevededik, annyira, hogy a megaláltak a magok ordítások miatt, egyik a másik szavát is alig értik a házban.”¹⁰ Végül is – a szörnyű helyzet ellenére – mind a befogottak, mind pedig a „kint lévők, nagy félelemben” felajánlván mindenüket, ami csak létezik, újabb alkudozásba kezdtek a törökkel. Az alkudozás vége az lett, hogy a kívánt roppant összeget végül is megígérték. Az ígéret megtétele után szabadon bocsátották a „se élő, se haló embereket” azzal, hogy az addig begyűlt summát másnap kiviszik a pasához és megegyeznek a hiányzó összeg megfizetésének idejében. „Pénteken, idest 7. Mai., az bírákat Szejdi pasa elciben bocsátván, ígírt kegyelmet, és szép szót adván nekik, imigy-amigy meg is ajándékoza, de kér táborra való élést, abrakot, lisztet és egyebet, kér tizenhat gyalog embereket, kik főlovait gyalog hordozták mind

⁸Bartha Boldisar: Rövid Chronica. Debreczen, 1666. Új kiadása: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 11. Debrecen, 1984. 30–32. old.

⁹Uo. 33.

¹⁰Uo. 34.

Erdélyig, visszajövet is... Megindula annak utána Debrecen alól szombaton, die 8. Mai. Az Debrecen alati való megszállások után Szejdi táborostul tizenegyed nappal Pocsaj felé, kit el is ronta”.¹¹ A meggyötört, a végpusztulástól megmenekedett város első kábulatából úgy-ahogy magához térvén nagy hálaadásokkal köszönte meg az Úrnak a szabadulást énekelve mind többen, minden háznál a zsoltárt: „Áldjad én lelkem az Urat, Hirdessed dicséretét! Az istennek adok hálát, Valamíg engem éltet. Én az Urnak éneklek Mindaddig, míglén élek.”¹² Pedig a veszedelmek közel sem múltak el és a „talpraállítás” se volt könnyű. A megrázkódтарás tétetté a megaláztatás, de egyben a megszabadulás helyét, a Tóció parti halmot a debreceniek számára örökké emlékezetes helynek, amit ettől az időtől kezdtek mindinkább Basahalma (néha, régiesebb formájában Pasahalma) néven emlegetni.¹³

A Basahalmához, a Szejdi járáshoz annyi felemelő felelősségtudat, közösségi érzést sugárzó, öntudatképző-fejlesztő mozzanat járul, hogy méltán alakulhatott ki róla az a vélemény, hogy csak az számíthat debreceninek, akinek a Basahalmán belül vágják el a köldökzsinórját, azaz, aki a *Városban* született, valahogy a Basahalom oltalmában, védelme alatt. Különben ez a közmondássá vált önmeghatározás akkor alakult ki, amikor a korábban minden tekintetben homogén Debrecenbe egyre többen költöztek be a közel- s távoli vidékről. Köztük sok idegen is, a XVIII–XIX. század fordulóján, illetve a múlt század derekán. Ekkor, ettől az időtől fogva kapott különös jelentőséget, hogy ki született a Basahalmon belül, vagy ki nem.¹⁴ A Debrecenbe beköltöző magyarokat és nem magyarokat azért is fogadta tartózkodással a Basahalma árnyékában a „communitas”, mert azok nem vettek részt, nem is vehettek részt a város megmentésében, akár éppen a Szejdi járáskor sem. Vagy – sajnos – Debrecen történetében adott számos más veszedelmekkor.

Az irodalom ismerte fel először és terjesztette a Basahalom áldozat- és sorsvállaló jelképiségét. Nem mindig pozitív vonásait hangsúlyozták, mint például *Ady* se, amikor *A Délibáb üzenete* című versében azt mondja:

„Basahalmától ős Péterfiáig
Ajer pezseg. Úgy hívják: Gondolat.
Fütyül az a kerek, tatár fejekre:
Civis-urak, haboznak még sokat?”

Ady után *Móricz Zsigmond*ban élt még legjobban a Basahalom jelképisége. De gondoljunk csak *Szabó Magda* hatalmas, ezt a kérdéskört színre vivő *Kiáltás város* drámájára. *Szabó Magda* drámája különben azt is igazolja, hogy a Basahalom jelképisége ma is, napjainkban is eleven valóság. Már-már elérték a folyamatosan növekvő város házai, de azért most is ott örködik Debrecen békéje, háborítatlansága felett.

Dankó Imre

¹¹Uo. 35.

¹²Saját gyűjtéséből, 1988-ban. Adatközlőm szerint a 146. zsoltár ötödik versét („Akik méltatlan szenvednek, Megmenti a jó Isten, A nyomorult éhezőknek Ó ad eledelt bőven, A foglyokat kihozza, Rabságból kioldozza”) is énekeltek volna, mint ahogy a debreceniek – az adatközlő szerint – a későbbi veszedelmek idején, még az első világháború szorongatásai közt is énekeltek.

¹³Vö.: *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. köt. A–K. Bp. 1988. 173. old.

¹⁴*Balogh István*: A civisek világa. Bp. 1973. 148–149. „A lakosság száma 1857–1880 között csupán 14%-kal nőtt, a bevándorlók száma, 1857-hez viszonyítva, 1880-ra majdnem megháromszorozódott. Ebben az évben (1880) majdnem minden ötödik lakos Basahalmán kívül látta meg a napvilágot.”